

Ηλίας ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ

Θεμελιώδη δικαιώματα στην Ἀθηναίων Πολιτεία;¹

Ι. Τα θεμελιώδη δικαιώματα έχουν αποτελέσει αντικείμενο έντονων δικαιο-πολιτικών αντιπαραθέσεων με πιο πρόσφατη περίπτωση την κωδικοποίησή τους στο σχέδιο της Ευρωπαϊκής Συνταγματικής Συνθήκης του 2004. Στις συζητήσεις αυτές κυριαρχούν οι ειδικοί του δημοσίου και συνταγματικού δικαίου, οι μελετητές της αρχαίας φιλοσοφίας και πολύ πιο σπάνια οι ιστορικοί του δικαίου. Ο γενικότερος δισταγμός των ιστορικών του δικαίου γίνεται εμφανέστερος από το γεγονός ότι η έρευνα για την καταγωγή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην αρχαιότητα αποτέλεσε το αντικείμενο μόνο της πανηγυρικής 50^{ης} συνόδου της Société Internationale Fernand de Visscher pour l' Histoire des Droits de l' Antiquité, η οποία πραγματοποιήθηκε το 1996 στις Βρυξέλλες.²

1. Το άρθρο αυτό αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης ενασχόλησης με τα θεμελιώδη δικαιώματα, στο πλαίσιο του προγράμματος «Γενεαλογία των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Ι. Ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα» του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ευχαριστίες απευθύνονται στους επιστημονικούς συντονιστές και συνεργάτες του προγράμματος, καθ. κ. Ι. Βελισσαροπούλου, επικ. καθ. κ. Α. Χέλμη, δρ. Αθ. Δημοπούλου και Δημ. Καραμπέλα για σχόλια τους σε πρώιμη μορφή του άρθρου αυτού.

2. Jones, H. (ed) (1998) *Le monde antique et les droits de l' homme* (Actes de la 50e session de la Société Internationale Fernand de Visscher pour l' Histoire des Droits de l' Antiquité, Bruxelles, 16-19 septembre 1996), Bruxelles. Βλ. όμως και τον

Η σύγχρονη συζήτηση σχετικά με την «καταγωγή» των ανθρωπίνων δικαιωμάτων κλίνει μάλλον προς την αναγωγή τους στον «εύφορο» δέκατο όγδοο αιώνα και ειδικότερα στα δεμελιώδη νομικο-πολιτικά κείμενα των Η.Π.Α. και της Γαλλίας.³

Όλοι όσοι έχουν ασχοληθεί με τη μελέτη των δεμελιωδών δικαιωμάτων σε προ-νεωτερικές κοινωνίες μπορούν να εντοπίσουν προδρομικές μορφές, επιμέρους εκδηλώσεις αλλά όχι την κωδικοποιημένη έκφραση που πήραν τα δικαιώματα αυτά από το δέκατο όγδοο αιώνα κι έπειτα. Τα αίτια της εξέλιξης αυτής δεν αποτελούν την κεντρική προβληματική του παρόντος άρθρου, παρόλα αυτά θα πρέπει να επισημάνω ότι τα ανθρωπίνια δικαιώματα είναι συνδεδεμένα με την αντίληψη του ανθρωπίνου υποκειμένου ως αυταξίας, δικαιουμένου την προστασία κάποιων δικαιωμάτων του, τα οποία θεωρούνται δεμελιώδη και αποκρυσταλλώνονται στη θεωρία ως φυσικά, αναπαλλοτρίωτα και απαράγραπτα.⁴ Αυτή δε η νοηματοδότηση προϋποθέτει την εξάπλωση σε σημαντικό βαθμό της έννοιας «άτομο», το οποίο απελευθερωμένο από διαφόρων ειδών καταναγκασμούς, μπορεί να αυτενεργήσει με σκοπό την εκπλήρωση των επιθυμιών, των ιδεών και των κλίσεών του.

Οι όροι «ατομικά» και «ανθρωπίνια δικαιώματα» είναι ιστορικά και πολιτικά φορτισμένοι. Στην πρώτη περίπτωση περιγράφονται τα δικαιώματα του πολίτη στο νεωτερικό κράτος-έθνος, τα οποία είναι κυρίως τα δικαιώματα των μελών της αστικής τάξης. Στα μετα-νεωτερικά κράτη, η ανεπάρκεια της έννοιας των «ατομικών δικαιωμάτων» αποδείχθηκε με τραγικό τρόπο και η κοινωνικό-πολιτική σκέψη οδηγήθηκε στην επινόηση της έννοιας των «ανθρωπίνων δικαιωμάτων». Όταν ασχολείται κανείς με προ-νεωτερικές κοινωνίες, είναι προτιμότερο ν' απομακρύνεται από τους ιστορικά βεβαρημένους όρους και να χρησιμοποιεί τον όρο «δεμελιώδη δικαιώματα», επισημαίνοντας ταυτόχρονα ότι ο όρος δε συναντάται στην ελληνική αρχαιότητα.

Παρόμοιες αντιλήψεις είναι πολύ δύσκολο να εντοπιστούν στην αρχαία Ελλάδα και ιδιαίτερα στην Αθήνα, πόλη –αρχέτυπο, για την οποία

τόμο *L'individu face au pouvoir* στη σειρά των Recueils de la société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions 46, Bruxelles 1981 και τις επισημάνσεις του Méléze-Modrzejewski (1987).

3. Βλ. Τσάτσος (1988: 49-50), Δαγτόγλου (1991: 16), Dragona-Monachou (1992: 113), Tzitzis (1991-92: 473).

4. Βλ. την πρόσφατη μελέτη της Dembour, M.-B. (2006) *Who believes in human rights? Reflexions on the European convention*, Cambridge, όπου διακρίνονται τέσσερεις διαφορετικοί τρόποι αντίληψης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, είτε ως «φυσικά» (natural school), είτε ως «συμβατικά» (deliberative school), είτε ως προϊόν διαμαρτυρίας (protest school) είτε, τέλος, ως «λόγος» (discourse school).

διαθέτουμε τα περισσότερα στοιχεία. Η αρχαία Αθήνα αποτελούσε μια κοινωνία δεσμοποιημένων και οριοθετημένων πεδίων δράσης για κάθε κατηγορία υποκειμένου δικαίου (πολίτης, γυναίκα, ξένος, μέτοικος, απελεύθερος, δούλος). Οι όποιες υπερβάσεις των ορίων αυτών αποτελούν εξαιρέσεις, οι οποίες υπογραμμίζουν τον αδιαπερατό χαρακτήρα των ορίων.⁵ Σ' αυτό το ιστορικό πλαίσιο είναι προφανές ότι όποιος λόγος για δεμελιώδη δικαιώματα γίνεται, αποτελεί αναχρονισμό. Επομένως, σε τι θα εξυπηρετούσε η αναζήτηση τέτοιων δικαιωμάτων σε προ-νεωτερικές και ιδιαίτερα στις αρχαίες κοινωνίες; Τι θα συνεισέφερε μια «αρχαιολογία» των δεμελιωδών δικαιωμάτων; Εκτός από το προφανές ιστορικό ενδιαφέρον, η έρευνα μπορεί να αναδείξει την ιστορική διάσταση των δικαιωμάτων –σύμφωνα με την επιτυχή έκφραση του Δ. Θ. Τσάτσου η ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα αποτέλεσε περίοδο κύησης των δεμελιωδών δικαιωμάτων⁶– αλλά και τη διαφοροποίηση των ερμηνειών σχετικά με το περιεχόμενο και τη συνάρθρωση τους στο εσωτερικό της κοινωνίας. Σε αυτό το πλαίσιο, ο J. Méléze-Modrzejewski σε μια ιδιαίτερα σημαντική μελέτη για τα δικαιώματα του ατόμου και την πτολεμαϊκή δικαιοσύνη, συμπεραίνει ότι η διασφάλιση κάποιων δεμελιωδών δικαιωμάτων από τη μοναρχική εξουσία στην Αίγυπτο των Λαγιδών δε στηριζόταν σε θεωρητικές κατασκευές και εξαγγελίες, αλλά στην οργάνωση και αποτελεσματική λειτουργία του συστήματος απονομής της δικαιοσύνης.

II. Στα σύγχρονα κράτη τα δεμελιώδη δικαιώματα δεσπίζονται, συνήθως, στον καταστατικό τους χάρτη. Ακολουθώντας την παράδοση αυτή, το ελληνικό Σύνταγμα του 1975 στο άρθρο 5 παρ. 1 καθιερώνει το δικαίωμα στην ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου ως εξής «Καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητα του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη».⁷

5. Βλ. Méléze-Modrzejewski (1987: 350-351), Manville, Ph. B. (1990) *The origins of citizenship in ancient Athens*, II, Princeton, και Hedrick (1994) αλλά και την αντίθετη εκτίμηση του Ober (2000).

6. Για τη σκοπιμότητα αλλά και χρησιμότητα τέτοιων αναζητήσεων, βλ. Méléze-Modrzejewski (1987: 345-347) και Τσάτσος (1988: 53-55).

7. Βλ. ειδικότερα άρθρα 4-25. Για τις σχετικές διατάξεις στα επαναστατικά συντάγματα της δεκαετίας του 1820, βλ. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, Αλ. (1980) «Τα ανθρώπινα δικαιώματα στα συντάγματα της ελληνικής επανάστασης» *Νομικό Βήμα* 28, 1023-1030, Βλάχος, Γ. Κ. (1982) «Η αυτονομία του ανθρώπου και του πολίτη. Το κοσμοπολιτικό δικαίωμα του ανθρώπου στα ελληνικά προεπαναστατικά και επαναστατικά κείμενα και η συνταγματική προστασία του αλλοδαπού» στον *Τιμητικό τόμο του Συμβουλίου της Επικρατείας* II, 25-38, Αθήνα-Κομοτηνή, Argyropoulou, R. (1989)

Στο σχέδιο της Ευρωπαϊκής Συνταγματικής Συνθήκης του 2004 τα δεμελιώδη δικαιώματα εξειδικεύονταν στα άρθρα II 61-II 0, όπου διασφαλίζεται η αξιοπρέπεια του ατόμου [το δικαίωμα στην ανθρωπινή αξιοπρέπεια, το δικαίωμα στη ζωή, ακεραιότητα, η απαγόρευση δουλείας], οι ελευθερίες του ατόμου [δικαίωμα στην ελευθερία και ασφάλεια, ο σεβασμός της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής, η ελευθερία σκέψης, συνείδησης, θρησκείας, έκφρασης και πληροφόρησης, το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι, το δικαίωμα στην εκπαίδευση και στην εργασία, η επιχειρηματική ελευθερία, το δικαίωμα ιδιοκτησίας και ασύλου], η ισότητα [η ισονομία, η απαγόρευση διακρίσεων, η ισότητα ανδρών – γυναικών, τα δικαιώματα των ηλικιωμένων, η ένταξη ατόμων με αναπηρίες], η αλληλεγγύη [προστασία της υγείας, η προστασία του περιβάλλοντος, η προστασία του καταναλωτή], τα δικαιώματα των πολιτών [το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι, το δικαίωμα χρηστής διοίκησης, το δικαίωμα αναφοράς, η ελευθερία κυκλοφορίας και διαμονής], και η δικαιοσύνη [το δικαίωμα προσφυγής και αμερόληπτης δικαστικής κρίσης, το τεκμήριο αθωότητας και το δικαίωμα υπεράσπισης, η αρχή της νομιμότητας και αναλογικότητας αξιόποινων πράξεων και ποινών, το δικαίωμα να μη δικάζεται ή να μην τιμωρείται ποινικά δύο φορές για το ίδιο έγκλημα].

Επομένως, στις νεωτερικές κοινωνίες τα δεμελιώδη δικαιώματα εγγράφονται στα διεθνή και εσωτερικά δεμελιώδη κείμενα κάθε δικαιοταξίας και ενσωματώνονται σε διατάξεις, οι οποίες θεωρούνται από τους δικαιοδοτικούς μηχανισμούς –τόσο τους νομοπαραγωγικούς όσο και τα όργανα εφαρμογής του δικαίου– ότι εμπεριέχουν βασικούς κανόνες για την οργάνωση και λειτουργία της πολιτείας. Τι συμβαίνει όμως στις προ-νεωτερικές πολιτείες, εκεί απ' όπου απουσιάζουν παρόμοια νομικά κείμενα; Με άλλα λόγια, που μπορεί να αναζητήσει κανείς παρόμοιες δικαιοτικές

«Les droits de l' homme dans la pensée morale et politique des Lumières en Grèce» στον τόμο *La révolution française et l' Hellénisme moderne* (Actes du III colloque d'histoire, Athènes 14-17 octobre 1987), 69-86, Athènes, Tsourka-Papastathi, D. (1989) «L' influence de la Révolution française sur les premières Constitutions grecques (1822-1827). Les droits de l' homme» στον τόμο *La révolution française et l' Hellénisme moderne* (Actes du III colloque d'histoire, Athènes 14-17 octobre 1987), 341-348, Athènes, Δελλής, Ι. Γ. (2003) «Τα ανθρωπίνια δικαιώματα στο Σύνταγμα (Κατάστασιν) της "Επτανήσου Πολιτείας» του 1803. Επιδράσεις των ιδεών του ευρωπαϊκού διαφωτισμού στη θέσπιση τους» στον τόμο *Επτάνησος Πολιτεία (1800-1807). Το πρώτο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος*. (Πρακτικά του Συνεδρίου "Επτάνησος Πολιτεία (1800-1807)" 200 χρόνια από την ίδρυση της (1800-2000), Αργοστόλι 28-31 Οκτωβρίου 2000), 57-77, Αθήνα. Για την κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης, βλ. Σερπετσιδάκης, Γ. (2003) «Τα ανθρωπίνια δικαιώματα κατά την περίοδο της ενετοκρατίας στην Κρήτη» *Παλίμψηστον* 18, 227-260.

αρχές και πως θα είναι αυτές διατυπωμένες; Η έλλειψη θεμελιωδών κειμένων του τύπου «σύνταγμα» ή «καταστατικός χάρτης», δε σημαίνει και την απουσία δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των μελών της κάθε πολιτείας⁸. Δικαιώματα και υποχρεώσεις θεμελιακού χαρακτήρα, ενδεχομένως, να είναι διάχυτα σε νομικά ή μη κείμενα και να θεωρούνται γνωστά από το σύνολο των μελών. Στην αρχαία Αθήνα της κλασικής περιόδου, δικαιώματα και υποχρεώσεις είναι διάσπαρτα σε νόμους, ψηφίσματα ή όρκους, πολλά από τα οποία έχουν διασωθεί, άμεσα ή έμμεσα. Τέτοιου είδους «θεμελιακή ρύθμιση» ενυπάρχει π.χ. στον όρκο των «ήλιαστῶν»⁹ όπου η αναφορά στην αποφυγή αναδασμού συνιστά, με σύγχρονους όρους, ένα «αρνητικό δικαίωμα». Με αυτό το σκεπτικό θα μπορούσαμε, ίσως, να ανατρέξουμε στο πλέγμα των αρμοδιοτήτων των διαφόρων αρχόντων και στην προστασία που παρέχεται μέσω αυτών. Όταν κάποιοι αξιωματούχοι (οριζόμενοι είτε με κλήρωση είτε με εκλογή) είναι επιφορτισμένοι με καθήκοντα που αφορούν την εξασφάλιση και διατήρηση κάποιων υλικών όρων, απαραίτητων για την απρόσκοπτη δραστηριοποίηση των πολιτών και ξένων, τότε αυτό συνεπάγεται ότι –έστω και σιωπηρά– η έννομη τάξη αναγνωρίζει στα άτομα κάποια δικαιώματα, την ικανοποίηση ή διασφάλιση των οποίων εμπιστεύεται στους εκλεγμένους άρχοντες. Έτσι, π. χ. οι «ἀγορανόμοι» ήταν υποχρεωμένοι να επιβλέπουν την καταλληλότητα των πωλουμένων προϊόντων και οι «μετρονόμοι» την ακεραιότητα των μέτρων και σταθμών με στόχο την διασφάλιση των συναλλασσομένων από νοθεία και απάτες. Ταυτόχρονα, όμως, μήπως η ανάληψη τέτοιων υποχρεώσεων από την πλευρά της πόλης, συνεπάγεται την, έστω έμμεση ή και σιωπηρή, αναγνώριση ενός δικαιώματος των συναλλασσομένων να προστατεύονται από δολίους εμπόρους; Δεν μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι παρόμοιες διατάξεις παράγουν αγωγή δικαιώματα, αλλά αυτός που έχει υποστεί βλάβη θα μπορούσε να στραφεί εναντίον του αξιωματούχου.¹⁰

8. Βλ. Méléze-Modrzejewski (1987: 347).

9. Δημοσθένης 24 (Κατὰ Τιμοκράτους) 149-151 και ιδιαίτερα «οὐδὲ τῶν χρεῶν τῶν ἰδίων ἀποκοπὰς οὐδὲ γῆς ἀναδασμὸν τῆς Ἀθηναίων οὐδ' οἰκιῶν». Παρόμοιοι ὅροι εμφανίζονται και στην επιγραφή IC iii, iv 8, 1-38 η οποία χρονολογείται στις αρχές 3^{ου} αιώνα π.Χ. και διασώζει τον ὅρκο των πολιτῶν της πόλης Ἰτανος της ανατολικῆς Κρήτης, «οὐ/[δὲ γῆς] ἀναδασμὸν οὐδὲ οἰκιᾶν/ [οὐδὲ] οἰκοπέδων, οὐδὲ χρεῶν ἀ/[ποκ]οπὰν ποιησέω, οὐδὲ δίκαν ἐ/[παξέ]ω ξενικὰν τῶν πολιτᾶν/ [οὐδε]νὶ ἐριθεοτὰν παρεόρεσι οὐ/[δεμι]ᾶι» (Ούτε θα προχωρήσω σε ἀναδασμὸ τῆς γῆς, ούτε σπιτιῶν ούτε οἰκοπέδων, ούτε σε ἀκύρωση χρεῶν. Δεν θα ἀμφισβητήσω τὴν ιδιότητα τοῦ πολίτη σε κανένα ἀπὸ τοὺς συμπολίτες μου και ούτε θα ἐνάγω πολίτη γιὰ διαφθορά, με οποιαδήποτε πρόσχημα).

10. Βλ. Αδάμ (2004: 93-114).

III. Φυσικά, υποστηρίχθηκε ότι στην κλασική Αθήνα υπήρχαν δεμελιώδη δικαιώματα και μάλιστα ότι η κλασική Αθήνα είναι η κοιτίδα τους.¹¹ Η προσέγγιση του ζητήματος από πολλούς Έλληνες ιστορικούς και νομικούς πάσχει καταρχήν από έναν αδεράπευτο αθηνοκεντρισμό. Σύμφωνα με αυτήν την αξιωματικού χαρακτήρα αντίληψη, ο,τιδήποτε ίσχυε στην αρχαία Αθήνα θα πρέπει να ίσχυε *a fortiori* και στις υπόλοιπες πόλεις-κράτη. Έτσι, όμως, παραβλέπεται η πολιτειακή δομή της κλασικής Αθήνας, οι δεμελιώδεις, για μια αρχαία πόλη-κράτος, διακρίσεις πολίτης-ξένος, ελεύθερος-δούλος, άνδρας-γυναίκα καθώς και οι έννομες συνέπειες τους, με αποτέλεσμα οι αρχαιοελληνικές κοινωνίες να θεωρούνται ομογενοποιημένα πολιτικά σύνολα, δίχως εσωτερικές διαφοροποιήσεις, εντάσεις, ανταγωνισμούς και κρίσεις. Έτσι, μπορεί κάποιος να υποστηρίξει με αξιώσεις ότι «η Αθηναϊκή Δημοκρατία εμφανίζεται ως ένα αυθεντικό Κράτος Δικαίου, ακριβώς όπως και στη γαλλική Διακήρυξη του '89»,¹² χωρίς να λαμβάνει υπόψη ότι οι πολιτικοί δεσμοί και οι δεσμικές εγγυήσεις της αθηναϊκής δημοκρατίας της κλασικής περιόδου αφορούσαν σχεδόν αποκλειστικά τους ενήλικες άνδρες πολίτες των Αθηνών και όχι το σύνολο του πληθυσμού που ζούσε στην αρχαία Αθήνα.

Περισσότερο γόνιμη αποδεικνύεται η προσέγγιση του J. Ober, ο οποίος ξεκινώντας από το ερώτημα εάν η πολιτική δημοκρατία μπορεί να προωθήσει την εμφάνιση και ανάπτυξη δεμελιωδών ελευθεριών, καταλήγει να επιχειρηματολογήσει, πειστικά κατά τη γνώμη μου, ότι σε ορισμένες ιστορικές περιστάσεις είναι δυνατόν η πολιτική δημοκρατία να οδηγήσει στη διάχυση δικαιωμάτων που προσιδιάζουν στα δεμελιώδη. Ειδικότερα, ο Ober καταδεικνύει ότι η πολιτική δημοκρατία, η δημοκρατική ιδεολογία και πρακτική της κλασικής Αθήνας βοήθησαν στην εξάπλωση κάποιων «αρνητικών» δικαιωμάτων και σε κατηγορίες ατόμων που παρέμεναν αποκλεισμένα από το προσκήνιο της πόλης, δηλαδή στις γυναίκες, στους ανήλικους και στους δούλους.¹³

Στο άλλο άκρο ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα εκφράστηκε η θέση ότι στην κλασική Αθήνα δεν υπήρχαν δεμελιώδη δικαιώματα των ατόμων, επειδή μόνο οι πολίτες συμμετείχαν άμεσα στις πολιτικές και πολιτειακές διεργασίες. Το επιχείρημα αυτό στηρίζεται στην έλλειψη διακριτής

11. Βλ. Vamvoukos (1979), Zeppos (1981), Tenekides (1988), την απόπειρα του Bauman (2000), ο οποίος βασίζεται στην έννοια της «φιλανθρωπίας» / *humanitas* αλλά και το σύνολο της σχετικής ελληνόφωνης βιβλιογραφίας. Από το σύνολο ξεχωρίζει η σχετικά άγνωστη, μολονότι ουσιαστική, συνεισφορά του Κυριαζή-Γουζέλη (1966), ο οποίος διακρίνει τον Αθηναίο πολίτη ως υποκείμενο ατομικών δικαιωμάτων, όχι όμως με τη σύγχρονη έννοια του όρου.

12. Βλ. Βλάχος (1991: 161).

13. Βλ. Ober (2000).

δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας στη ζωή των Αθηναίων. Η δέση αυτή βάλλεται από τον M.H. Hansen, ο οποίος υποστηρίζει ότι υπήρχε δημόσια και ιδιωτική σφαίρα στην Αθήνα του 4^{ου} αιώνα, αλλά διαφορετική από τη σύγχρονη.¹⁴ Επιπλέον, ο Αθηναίος πολίτης και ο ελεύθερος μη-Αθηναίος ερχόταν σε επαφή μ'έναν –έστω και εμβρυακής μορφής- μηχανισμό εξουσίας, ο οποίος είχε αρμοδιότητες και οριοθετημένα δικαιώματα. Εφόσον, λοιπόν, υπήρχε μια σχετικά αυτονομημένη διοίκηση των κοινών, ο Αθηναίος πολίτης αλλά και κάθε ελεύθερος μη-Αθηναίος θα πρέπει να είχε, αν όχι τυπικά, τουλάχιστον ουσιαστικά, κάποια δικλείδες προστασίας π.χ. σε περιπτώσεις κατάχρησης εξουσίας.¹⁵

Από την πλευρά μου θα υποστηρίξω ότι στην Αθήνα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. υπήρχαν κάποια προπλάσματα δεμελιωδών δικαιωμάτων, τα οποία δεν γινόταν αντιληπτά ως απaráγραπτα δικαιώματα,¹⁶ αλλά ως περιορισμοί της αυθαίρετης εξουσίας των αξιωματούχων της πόλης και εγγυήσεις έναντι αυδαιρεσιών. Κάποια από αυτά τα δικαιώματα προορίζονταν αποκλειστικά για τους Αθηναίους πολίτες και κάποια για το σύνολο του πληθυσμού που δραστηριοποιούνταν στην Αθήνα.

Ο εντοπισμός παρόμοιων ρυθμίσεων δεν μπορεί να δεμελιώσει την αναγωγή των σημερινών δικαιωμάτων στην ελληνική αρχαιότητα, σηματοδοτεί όμως την «προϊστορία» παρομοίων δικαιωμάτων.¹⁷ Καταδεικνύει ότι κοινωνίες διαφορετικές από τις σύγχρονες νεωτερικές μπορεί να συνέλαβαν και να κατοχύρωσαν τον δεμελιώδη χαρακτήρα κάποιων δικαιωμάτων στην πολιτική και κοινωνική ζωή.

IV. Στη μελέτη αυτή λαμβάνω ως παραδειγματικό κείμενο την περιγραφή του αθηναϊκού πολιτεύματος στην *Αθηναίων Πολιτεία*.¹⁸ Η επιλογή

14. Βλ. Méléze-Modrzejewski (1987: 348), ο οποίος επισημαίνει ότι η ταύτιση του ατόμου με την πολιτειακή δομή στις αρχαιοελληνικές πόλεις-κράτη εμπόδισε την ανάδειξη του συγκρουσιακού χαρακτήρα των σχέσεων ατόμου-πόλης. Πρβλ. όμως Hansen (1991: 79-81) και Tzitzis (1991-92).

15. Βλ. Αδάμ (2004).

16. Κυριαζής-Γουβέλης (1966: 123), Rhodes (1979: 66), Ober (2000: 96), Carter (2004: 203).

17. Βλ. Hansen (1996: 99-100), ο οποίος υποστηρίζει ότι οι ομοιότητες δεν αντανakλούν επιδράσεις αλλά όμοιες απαντήσεις σε παρόμοια προβλήματα.

18. Κυριότερες εκδόσεις του έργου: Kenyon, F. G. (1920) *Aristotelis Atheniensium Respublica*, Oxford, Matthieu, G. & B. Haussoullier (1922) *Aristote. Constitution d'Athènes*, Paris, Oppermann, H. (1928) *Aristoteles Αθηναίων Πολιτεία*, Leipzig, Rackham, H. (1935) *Aristotle. The Athenian constitution*, London, Chambers, M. (1986) *Aristoteles, Αθηναίων Πολιτεία*, Leipzig, και Sève, M. (2006) *Aristote. Constitution d'Athènes: Le régime politique des Athéniens*, Paris. Σχολιασμός: Rhodes, P. J. (1981) *A commentary on the Aristotelian Athenian Politeia*, Oxford. Βλ. τις μελέτες στον τόμο του Piérart, M. (ed.) (1993) *Aristote et Athènes. Aristote et*

δικαιολογείται από το μοναδικό χαρακτήρα της διατριβής, η οποία διασώζει την ιστορία, πολιτειακή δομή και λειτουργία μιας αρχαιοελληνικής πολιτείας.¹⁹ Οι σωζόμενοι δικανικοί λόγοι αποτελούν μιάν άλλη μεγάλη κατηγορία πηγών, δύσβατη αλλά και πλούσια σε έμμεσες αναφορές σε ρυθμίσεις δεμελιακού χαρακτήρα, η οποία αξίζει ιδιαίτερης προσοχής και μελέτης.

Η *Αθηναίων Πολιτεία*, γραμμένη κατά πάσα πιθανότητα, τη δεκαετία μεταξύ 334-325 π.Χ. θα μπορούσε να χαρακτηριστεί με σύγχρονους όρους ως ένα εγχειρίδιο της αθηναϊκής συνταγματικής ιστορίας, το οποίο διαιρείται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος (έως το κεφ. 41) διασώζεται μια αφήγηση της συνταγματικής ιστορίας της Αθήνας έως το 403 π.Χ. ενώ στο δεύτερο μέρος (κεφ. 42-69) ακολουθεί η παρουσίαση της συνταγματικής οργάνωσης της πόλης. Η *Αθηναίων Πολιτεία* αποδίδεται είτε στον Αριστοτέλη είτε σε κάποιο μαθητή του από το «Λύκειο»,²⁰ και ενώ έχει αποτελέσει, από την εποχή της ανακάλυψης του παπύρου που περιείχε μεγάλο μέρος του έργου,²¹ το δεμέλιο των ερευνών για το δίκαιο της αρχαίας Αθήνας, δεν έχει ακόμα χρησιμοποιηθεί ως πεδίο για την αναζήτηση ενδείξεων ή σπερμάτων δεμελιωδών δικαιωμάτων.

Μία, λοιπόν, ανάγνωση της *Αθηναίων Πολιτείας*, υπό το πρίσμα της αναζήτησης αρχών που προσιδιάζουν στα σύγχρονα δεμελιώδη δικαιώματα, έχει εντοπίσει τα εξής στοιχεία.

Δικαιϊκή προστασία του πολίτη

Αθηναίων Πολιτεία 4.4-5

Ἡ δὲ βουλὴ ἢ ἐξ Ἀρείου πάγου φύλαξ ἦν τῶν νόμων καὶ διετήρει τὰς ἀρχὰς ὅπως κατὰ τοὺς νόμους ἄρχωσιν. ἐξῆν δὲ τῷ ἀδικομένῳ πρὸς τὴν τῶν Ἀρεοπαγιτῶν βουλήν εἰσαγγέλλειν ἀποφαίνοντι παρ' ὃν ἀδικεῖται νόμον.

Στην περιγραφή του πολιτεύματος την εποχή του Δράκοντα, δηλ. στα τέλη του έβδομου αιώνα π.Χ. και ιδιαίτερα της αρμοδιότητας του Αρείου

Athens (Séminaire d'histoire ancienne de l'Université de Fribourg 23-25 mai 1991) Paris και Chambers, M. (1996) «The *Athenaion Politeia* after a century» στον τόμο των Wallace, R. W. & E. M. Harris (eds) *Transitions to empire. Essays in Greco-Roman History, 360-146 B.C., in honor of E. Badian*, 211-225, London.

19. Βλ. Toye, D. L. (1999) «Aristotle's other politeiai: Was the *Athenaion Politeia* atypical?» *CJ* 94 (3), 235-253.

20. Στην πιο πρόσφατη μελέτη ο Keaney, J. (1992) *The composition of Athenaion Politeia: Observation and explanation*, New York, αποδίδει το έργο στον Αριστοτέλη.

21. *P. Berol.* 163 και *P. Lond.* 131; Kenyon, F. G. (ed) (1891) *Aristotle on the Athenian constitution*, London.

Πάγου να επιβλέπει την εφαρμογή των νόμων, ο συγγραφέας μνημονεύει την αρχή που ίσχυε και στο μεταγενέστερο δίκαιο των Αθηναίων, ότι όποιος νόμιζε ότι αδικούνταν μπορούσε να προσφύγει στο συμβούλιο των Αρεοπαγιτών καταγγέλλοντας την παραβίαση του νόμου.²² Αν και η ιστορικότητα της διάταξης και η ακρίβεια των πληροφοριών για την καταστατική οργάνωση της Αθήνας, τις οποίες παρέχει το τέταρτο κεφάλαιο της *Αθηναίων Πολιτείας* δικαιολογημένα αμφισβητείται,²³ αυτό δεν επηρεάζει το επιχείρημα μου. Επιπλέον, θα μπορούσε κάποιος, εύλογα, να αναρωτηθεί για το εύρος εφαρμογής της διάταξης αυτής στην αρχαϊκή Αθήνα, διότι η έννοια του πολίτη των κλασικών χρόνων δεν είχε ακόμα αποκρυσταλλωθεί. Ακόμα και εάν η παραπάνω διάταξη αποτελεί ιστορική ερμηνεία με όρους του τετάρτου αιώνα π.Χ., η διάταξη αυτή συνιστά κάτι ανάλογο με το σύγχρονο δικαίωμα προσφυγής σε δικαστήριο.

Αθηναίων Πολιτεία 45.1

Ἡ δὲ βουλὴ πρότερον μὲν ἦν κυρία καὶ χρήμασιν ζημιῶσαι καὶ δῆσαι καὶ ἀποκτεῖναι. καὶ Λυσίμαχον αὐτῆς ἀγαγούσης ὡς τὸν δῆμιον, καθήμενον ἤδη μέλλοντα ἀποδνήσκειν, Εὐμηλίδης ὁ Ἄλωπεκῆθεν ἀφείλετο, οὐ φάσκων δεῖν ἄνευ δικαστηρίου γνώσεως οὐδένα τῶν πολιτῶν ἀποδνήσκειν. καὶ κρίσεως ἐν δικαστηρίῳ γενομένης, ὁ μὲν Λυσίμαχος ἀπέφυγεν, καὶ ἐπωνυμίαν ἔσχεν ὁ ἀπὸ τοῦ τυπάνου, ὁ δὲ δῆμος ἀφείλετο τῆς βουλῆς τὸ θανατοῦν καὶ δεῖν καὶ χρήμασι ζημιοῦν, καὶ νόμον ἔδετο, ἂν τινος ἀδικεῖν ἢ βουλὴ καταγνῶ ἢ ζημιώσῃ, τὰς καταγνώσεις καὶ τὰς ἐπιζημιώσεις εἰσάγειν τοὺς δεσμοδέτας εἰς τὸ δικαστήριον, καὶ ὃ τι ἂν οἱ δικασταὶ ψηφίσωνται, τοῦτο κύριον εἶναι.²⁴

Το παραπάνω απόσπασμα, το οποίο διασώζει ένα ιστορικό ανέκδοτο, δεμελιώνει μια πρώιμη μορφή διάκρισης των εξουσιών, μεταξύ της νομοθετικής και δικαστικής εξουσίας και προβλέπει την δικαιοϊκή προστασία του ατόμου. Ειδικότερα, προβλέπει ότι ποινή που επιβάλλει η βουλή των

22. Βλ. Hansen, M. H. (1975) *Eisangelia. The sovereignty of the people's court in Athens in the fourth century B.C. and the impeachment of generals and politicians*, 18, Copenhagen και Rhodes (1981: 117) όπου σημειώνεται η ασάφεια στη χρήση του όρου «εἰσαγγέλλειν».

23. Wallace R. W. (1985) *The Areopagos council, to 307 B.C.*, 44-45, Baltimore και de Bruyn, O. (1995) *La compétence de l' Areopage en matière de procès publics*, 69-70, Stuttgart (Historia Einzelschriften 90).

24. Βλ. Rhodes (1981: 537-540). Βλ. και Δημοσθένης 24 (*Κατὰ Τιμοκράτους*) 148-149: ἄκυρον οὖν τοῦ δῆσαι τὴν βουλὴν ποιῶν ὁ Σόλων τοῦτο πρὸς τὸν ὄρκον τὸν βουλευτικὸν προσέγραψεν, ἀλλ' οὐ πρὸς τὸν ὑμέτερον.

Πεντακοσίων δεν θεωρείται έγκυρη και επομένως δεν μπορεί να εκτελεστεί αν δεν αποφανθούν τα λαϊκά δικαστήρια. Παρ' όλες τις αντιρρήσεις που εκφράζει ο Rhodes σχετικά με τις εξαιρέσεις από την εφαρμογή αυτού του κανόνα, η δικαστική λειτουργία αυτονομείται και προαναγγέλλεται το δικαίωμα προσφυγής σε δικαστήριο αλλά και το δικαίωμα σε αμερόληπτη κρίση για όλους τους Αθηναίους πολίτες. Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει ότι μη Αθηναίοι μόνιμοι κάτοικοι (μέτοικοι, ισοτελείς) δεν απολάμβαναν δικαιοσύνης προστασίας. Οι μέτοικοι μπορούσαν να απευθύνονται στον πολέμαρχο, *ΑθΠολ.* 58.

Αθηναίων Πολιτεία 45.2

κρίνει δὲ τὰς ἀρχὰς ἢ βουλὴ τὰς πλείστας, καὶ μάλισθ' ὅσαι χρήματα διαχειρίζουσιν. Οὐ κυρία δ' ἡ κρίσις, ἀλλ' ἐφέσιμος εἰς τὸ δικαστήριον. ἔξεστι δὲ καὶ τοῖς ἰδιώταις εἰσαγγέλλειν ἢν ἂν βούλωνται τῶν ἀρχῶν μὴ χρῆσθαι τοῖς νόμοις. ἔφεσις δὲ καὶ τούτοις ἐστὶν εἰς τὸ δικαστήριον, ἐὰν αὐτῶν ἢ βουλὴ καταγνῶ.²⁵

Στη συνέχεια της προηγούμενης διάταξης, όπου δεμελιώνεται η ανωτερότητα της δικαστικής εξουσίας επί της νομοθετικής σε ζητήματα επιβολής ποινών, στην παράγραφο αυτή ορίζεται το δικαίωμα της χρηστής διοίκησης, στο οποίο περιλαμβάνεται το δικαίωμα της βουλής αλλά και των πολιτών να ελέγχουν τις «αρχές» (δηλ. την εκτελεστική εξουσία). Η απόφαση της βουλής υπόκειται στην κρίση των λαϊκών δικαστηρίων, σε εφαρμογή των διατάξεων της προηγούμενης παραγράφου. Συγγενής είναι και η διάταξη όπου ορίζεται η διαδικασία υποβολής προσφυγής εναντίον άρχοντος (*Αθηναίων Πολιτεία 48.4-5*).²⁶

25. Βλ. Rhodes (1981: 540-542). Βλ. και Αισχίνης 3 (*Κατὰ Κτησιφῶντος*) 14, Αντιφών 6 (*Περὶ χορευτοῦ*) 35.

26. *ΑθΠολ* 48.4-5 «κληροῦσι δὲ καὶ εὐδύνους ἕνα τῆς φυλῆς ἐκάστης, καὶ παρέδρους β' ἐκάστῳ τῶν εὐδύνων, οἷς ἀναγκαῖόν ἐστι ταῖς ἀγοραῖς κατὰ τὸν ἐπώνυμον τὸν τῆς φυλῆς ἐκάστης καθῆσθαι, κἂν τις βούληται τινὶ τῶν τὰς εὐδύνας ἐν τῷ δικαστηρίῳ δεδωκότων ἐντὸς γ' ἡμερῶν ἀφ' ἧς ἔδωκε τὰς εὐδύνας εὐδυναν ἂν τ' ἰδίαν ἂν τε δημοσίαν ἐμβαλέσθαι, γράψας εἰς πινάκιον λελευκωμένον τοῦνομα τὸ θ' αὐτοῦ καὶ τὸ τοῦ φεύγοντος, καὶ τὸ ἀδίκημ' ὅτι ἂν ἐγκαλῇ, καὶ τίμημα ἐπιγραψάμενος ὅτι ἂν αὐτῷ δοκῇ, δίδωσιν τῷ εὐδύνῳ, ὁ δὲ λαβὼν τοῦτο καὶ ἀνακρίνας, ἐὰν μὲν καταγνῶ, παραδίδωσιν τὰ μὲν ἴδια τοῖς δικασταῖς τοῖς κατὰ δήμους τοῖς τὴν φυλὴν ταύτην εἰσάγουσιν, τὰ δὲ δημόσια τοῖς δεσμοδέταις ἀναγράφει, οἱ δὲ δεσμοδέται, ἐὰν παραλάβωσιν, πάλιν εἰσάγουσιν ταύτην τὴν εὐδυναν εἰς τὸ δικαστήριον, καὶ ὅτι ἂν γνῶσιν οἱ δικασταί, τοῦτο κύριόν ἐστιν».

Προστασία της ατομικής ελευθερίας και της προσωπικότητας

Αθηναίων Πολιτεία 6

Κύριος δὲ γενόμενος τῶν πραγμάτων Σόλων τόν τε δῆμον ἡλευθέρωσε καὶ ἐν τῷ παρόντι καὶ εἰς τὸ μέλλον, κωλύσας δανείζειν ἐπὶ τοῖς σώμασιν, καὶ νόμους ἔθηκε καὶ χρεῶν ἀποκοπὰς ἐποίησε καὶ τῶν δημοσίων, ἃς σεισάχθειαν καλοῦσιν, ὥς ἀποσεισάμενοι τὸ βάρος.

Η πιο δεμελιώδης και ταυτόχρονα δημοφιλής στους μεταγενέστερους του νομοθετική παρέμβαση του Σόλωνα ήταν η απαγόρευση δανεισμού με παρεχόμενη ασφάλεια το πρόσωπο του δανειζομένου (προσωπική ασφάλεια) και η κατάργηση των χρεών.²⁷ Αυτή η επέμβαση απηχεί όμως και μια τροποποίηση στη θεώρηση του Αθηναίου πολίτη, όχι μόνο ως υποκείμενο δικαίου αλλά και ως φορέα αξιοπρέπειας, άξιας σεβασμού. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι το παραπάνω χωρίο συμπυκνώνει δύο δεμελιώδεις αρχές (έστω και κατά μέρος), την απαγόρευση της δουλείας και την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Άλλωστε, η έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας χρησιμοποιείται στο εναρκτήριο άρθρο της Ευρωπαϊκής συνθήκης, χωρίς να εξειδικεύεται όμως, το περιεχόμενο της.

Αθηναίων Πολιτεία 42.1

Ἔχει δ' ἡ νῦν κατάστασις τῆς πολιτείας τόνδε τὸν τρόπον. μετέχουσιν μὲν τῆς πολιτείας οἱ ἐξ ἀμφοτέρων γεγονότες ἀστῶν, ἐγγράφονται δ' εἰς τοὺς δημότας ὀκτωκαίδεκα ἔτη γεγονότες. ὅταν δ' ἐγγράφονται, διαψηφίζονται περὶ αὐτῶν ὁμόσαντες οἱ δημόται, πρῶτον μὲν εἰ δοκοῦσι γεγονέναι τὴν ἡλικίαν τὴν ἐκ τοῦ νόμου, κἂν μὴ δόξωσι, ἀπέρχονται πάλιν εἰς παῖδας, δεύτερον δ' εἰ ἐλεύθερός ἐστι καὶ γέγονε κατὰ τοὺς νόμους. ἔπειτ' ἂν μὲν ἀποψηφίσωνται μὴ εἶναι ἐλεύθερον, ὁ μὲν ἐφήσιν εἰς τὸ δικαστήριον, οἱ δὲ δημόται κατηγοροὺς αἰροῦνται πέντε ἄνδρας ἐξ αὐτῶν, κἂν μὲν μὴ δόξη δικαίως ἐγγράφεσθαι, πωλεῖν τοῦτον ἢ πόλις.²⁸

Ο συγγραφέας, μετά την ιστορική εισαγωγή, ξεκινά την περιγραφή των δεμελιωδών κανόνων της Αθηναϊκής πολιτείας με την παρουσίαση του

27. Βλ. όμως και *Αθηναίων Πολιτεία* 9: «Δοκεῖ δὲ τῆς Σόλωνος πολιτείας τρία ταῦτ' εἶναι τὰ δημοτικώτατα. Πρῶτον μὲν καὶ μέγιστον τὸ μὴ δανείζειν ἐπὶ τοῖς σώμασιν», όπου το μέτρο αυτό αξιολογείται ως ένα από τα πιο δημοφιλή μέτρα του Σόλωνα. Βλ. Rhodes (1981: 125-28) για σχολιασμό των ερμηνειών του χωρίου αυτού.

28. Βλ. Rhodes (1981: 495-502).

καθεστώτος που διέπει την κτήση του δικαιώματος του πολίτη. Η κτήση της πολιτείας συναρτάται με την «ιθαγένεια» των γονέων (*jus sanguinis*) και την ηλικία. Η διαδικασία ελέγχου στο «δήμο» εξετάζει αυτά τα δύο ζητήματα. Η διάταξη αυτή φέρνει, λοιπόν, στο προσκήνιο την δεμελιώδη αντίθεση που διαπερνά τις αρχαίες κοινωνίες, ελεύθερος και δούλος.²⁹ Όσο και αν υπήρχε πλήθος ενδιαμέσων δικαιοῦκων καθεστώτων, η αντίθεση αυτή κυριαρχεί και επικαθορίζει τη νομική αντιμετώπιση των ατόμων. Η παράγραφος αυτή απεικονίζει τις αντιφάσεις που η έρευνα για τα δεμελιώδη δικαιώματα, όπως νοούνται στη νεωτερική και μετανεωτερική Δύση, συναντά. Από τη μια πλευρά περιγράφεται η διαδικασία κτήσης της «πολιτείας», δηλ. το δικαίωμα συμμετοχής στους μηχανισμούς λήψης αποφάσεων της πόλης και κατοχυρώνεται η ιδιότητα του πολίτη, από την άλλη πλευρά η προβλεπόμενη ποινή για τον αποτυχόντα δεν είναι η χορήγηση ενός καθεστώτος μειωμένης δικαιοῦκῆς προστασίας, αλλά αντίθετα ο πλήρης εξανδραποδισμός του.

Δικαίωμα του «εκλέγειν και εκλέγεσθαι» και δητεία αξιωματούχων

Αθηναίων Πολιτεία 43.1

τάς δ' ἀρχὰς τὰς περὶ τὴν ἐγκύκλιον διοίκησιν ἀπάσας ποιοῦσι κληρωτάς, πλὴν ταμίου στρατιωτικῶν καὶ τῶν ἐπὶ τὸ θεωρικὸν καὶ τοῦ τῶν κρηνῶν ἐπιμελητοῦ. ταύτας δὲ χειροτονοῦσιν, καὶ οἱ χειροτονηθέντες ἄρχουσιν ἐκ Παναθηναίων εἰς Παναθήναια. χειροτονοῦσι δὲ καὶ πρὸς τὸν πόλεμον ἀπάσας.³⁰

Μετά την παρουσίαση του τρόπου κτήσης της αθηναϊκής «πολιτείας» ο συγγραφέας αναλύει τον τρόπο λειτουργίας των πολιτειακών οργάνων. Οι αξιωματούχοι, εκτός από ρητές εξαιρέσεις, δεν εκλέγονται αλλά κληρώνονται από το σύνολο των ενήλικων Αθηναίων πολιτών για δητεία διάρκειας ενός έτους. Με σύγχρονους όρους το δικαίωμα του «εκλέγεσθαι» σχεδόν σ' όλα τα πολιτειακά αξιώματα της αρχαίας Αθήνας ήταν για την εποχή του ευρύτατο, επειδή συμπεριλάμβανε το σύνολο σχεδόν του ενήλικου ανδρικού πληθυσμού των Αθηνών.

29. Βλ. Hedrick (1994).

30. Βλ. Rhodes (1981: 513-517) και το άρθρο του Tully, V. (2006) "Democracy in action: Office-holding in fourth century Athens. Pytheas of Alopecce and the Panathenaic Quadrennium" *Historia* 55, 504-508.

Αθηναίων Πολιτεία 62.3

ἄρχειν δὲ τὰς μὲν κατὰ πόλεμον ἀρχὰς ἔξεστι πλεονάκεις, τῶν δ' ἄλλων οὐδεμίαν, πλὴν βουλευῶσαι δις.³¹

Μία θεμελιώδης αρχή της αθηναϊκής έννομης τάξης, ο ενιαύσιος χαρακτήρας των αξιωμάτων διατυπώνεται στην παράγραφο αυτή. Με τις ρητές εξαιρέσεις των «στρατηγών» (οι οποίοι μπορούσαν να επανεκλεγούν διαδοχικά ή μη) και των «βουλευτών», (οι οποίοι μπορούσαν να επανεκλεγούν μία φορά) όλοι οι υπόλοιποι άρχοντες μπορούσαν να ασκήσουν τα καθήκοντα τους για ένα ημερολογιακό έτος.

Προστασία του καταναλωτή και του δομημένου περιβάλλοντος

Αθηναίων Πολιτεία 50.2

(Κληροῦνται δὲ) καὶ ἀστυνόμοι δέκα. τούτων δὲ ε' μὲν ἄρχουσιν ἐν Πειραιεῖ, πέντε δ' ἐν ἄστει, καὶ τὰς τε αὐλητρίδας καὶ τὰς ψαλτρίδας καὶ τὰς κιθαριστρίδας οὗτοι σκοποῦσιν, ὅπως μὴ πλείονος ἢ δυεῖν δραχμαῖν μισθωθήσονται, κἂν πλείους τὴν αὐτὴν σπουδάζωσι λαβεῖν, οὗτοι διακληροῦσι καὶ τῷ λαχόντι μισθοῦσιν. Καὶ ὅπως τῶν κοπρολόγων μηδεὶς ἐντὸς ι' σταδίων τοῦ τείχους καταβαλεῖ κόπρον ἐπιμελοῦνται. καὶ τὰς ὁδοὺς κωλύουσι κατοικοδομεῖν, καὶ δρυφάκτους ὑπὲρ τῶν ὁδῶν ὑπερτείνειν, καὶ ὀχετοὺς μετεώρους εἰς τὴν ὁδὸν ἔκρουν ἔχοντας ποιεῖν, καὶ τὰς θυρίδας εἰς τὴν ὁδὸν ἀνοίγειν. καὶ τοὺς ἐν ταῖς ὁδοῖς ἀπογιγνομένοις ἀναιροῦσιν, ἔχοντες δημοσίους ὑπηρέτας.³²

Η διάταξη αυτή φέρνει στο προσκήνιο το μεθοδολογικό πρόβλημα του σε ποιο βαθμό μπορούν να εντοπιστούν ίχνη θεμελιωδών δικαιωμάτων στις αρμοδιότητες των αρχόντων. Τα καθήκοντα των αρχόντων αποτελούν μια έμμεση μαρτυρία για τις αρχές που διέπουν το πλαίσιο των αρμοδιοτήτων τους. Έτσι οι αρμοδιότητες των «άστυνόμων» περιλαμβάνουν την προστασία του δομημένου περιβάλλοντος και τη διατήρηση της υγιεινής στις πόλεις. Η αναφορά αυτή μπορεί να ενέχει μία υποχρέωση

31. Βλ. Rhodes (1981: 696-697).

32. Βλ. Rhodes (1981: 573-575). Adam, S. (2003) "Environnement et droit dans l'antiquité grecque" στον τόμο *Symposion 1999. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte* (Pazo de Mariñán, La Coruña, 6-9 September 1999), 371-386, Köln. (Akten der Gesellschaft für griechische und hellenistische Rechtsgeschichte 14). Βλ. και Υπερείδης 4 (Υπὲρ Εὐξενίππου) 3: Διογνίδης μὲν καὶ Ἀντίδωρος ὁ μέτοικος εἰσαγγέλλονται ὡς πλέονος μισθοῦντες τὰς αὐλητρίδας ἢ ὁ νόμος κελεύει.

προστασίας του περιβάλλοντος. Θα μπορούσε αυτό το δικαίωμα να αφορά και τους μη πολίτες που διαμένουν στην Αθήνα, αποτελώντας έτσι μια προδρομική μορφή δεμελιώδους δικαιώματος; Υπέρ μιας τέτοιας ερμηνείας δεν συνηγορεί το γεγονός ότι μη Αθηναίοι δεν μπορούσαν να είναι ιδιοκτήτες ακίνητης περιουσίας στην Αθήνα, αλλά κάλλιστα θα μπορούσαν να μισθώσουν οικίες.

Αθηναίων Πολιτεία 51

Κληροῦνται δὲ καὶ ἀγορανόμοι ι', πέντε μὲν εἰς Πειραιέα, ε' δ' εἰς ἄστυ. Τούτοις δὲ ὑπὸ τῶν νόμων προστέτακται τῶν ὠνίων ἐπιμελεῖσθαι πάντων, ὅπως καθαρά καὶ ἀκίβδηλα πωλήσεται. Κληροῦνται δὲ καὶ μετρονόμοι ι', πέντε μὲν εἰς ἄστυ, ε' δὲ εἰς Πειραιέα. Καὶ οὗτοι τῶν μέτρων καὶ τῶν σταδμῶν ἐπιμελοῦνται πάντων, ὅπως οἱ πωλοῦντες χρήσονται δικαίοις. ἦσαν δὲ καὶ σιτοφύλακες κληρωτοὶ ι', πέντε μὲν εἰς Πειραιέα, πέντε δ' εἰς ἄστυ, νῦν δ' εἴκοσι μὲν εἰς ἄστυ, πεντεκαίδεκα δ' εἰς Πειραιέα. Οὗτοι δ' ἐπιμελοῦνται, πρῶτον μὲν ὅπως οἱ τε μυλωθροὶ πρὸς τὰς τιμὰς τῶν κριθῶν τὰ ἄλφιστα πωλήσουσιν, καὶ οἱ ἀρτοπῶλαι πρὸς τὰς τιμὰς τῶν πυρῶν τοὺς ἄρτους, καὶ τὸν σταδμὸν ἄγοντας ὅσον ἂν οὗτοι τάξωσιν. ὁ γὰρ νόμος τούτους κελεύει τάττειν. ἐμπορίου δ' ἐπιμελητὰς δέκα κληροῦσιν. τούτοις δὲ προστέτακται τῶν τ' ἐμπορίων ἐπιμελεῖσθαι, καὶ τοῦ σίτου τοῦ καταπλέοντος εἰς τὸ σιτικὸν ἐμπόριον τὰ δύο μέρη τοὺς ἐμπόρους ἀναγκάζειν εἰς τὸ ἄστυ κομίζειν.³³

Στην αμέσως επόμενη παράγραφο ο συγγραφέας παρουσιάζει τις αρμοδιότητες των δέκα «ἀγορανόμων», των δέκα «μετρονόμων» και των δέκα «ἐπιμελητῶν ἐμπορίου». Οι μεν «ἀγορανόμοι» είναι υπεύθυνοι για την προστασία των εμπορευομένων και των καταναλωτῶν από νοθεία και απάτη. Οι «μετρονόμοι» είναι αρμόδιοι για την ορθή χρήση των μέτρων και σταδμῶν, εγγυώμενοι έτσι προστασία από εξαπάτηση, ενώ οι «ἐπιμελητές τοῦ ἐμπορίου» είναι επιφορτισμένοι με την εξασφάλιση επάρκειας της αγοράς με τις αναγκαίες ποσότητες σίτου για να αποφευχθεί ἄνοδος των τιμῶν και κερδοσκοπία. Οι αρμοδιότητες αυτές υποκρύπτουν ένα τουλάχιστον δεμελιώδες δικαίωμα, το δικαίωμα προστασίας του κα-

33. Βλ. Rhodes (1981: 575-579), Stanley, Ph.V. (1979) «*Agoranomoι and metronomoι: Athenian market officials and regulations*» *Ancient World* 2, 13-19 και Γκόφας, Δ. Χ. (1992) «Το εμπορικό δίκαιο της Αθηναϊκής Αγοράς κατά τον Δ' αι. π.Χ.» στον τόμο της Αδάμ, Σ. (επιμ.) *Συμβολές στην έρευνα του αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου*, I, 79-125, Αθήνα (= Γκόφας, Δ. Χ. (1993) *Μελέτες ιστορίας του ελληνικού δικαίου των συναλλαγών, αρχαίου, βυζαντινού, μεταβυζαντινού*, 167-195, Αθήνα (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 133).

ταναλωτή. Λαμβάνοντας υπόψη ότι ένα μέρος του εμπορίου, λιανικού και χονδρικού, διεξαγόταν από μη Αθηναίους, ότι στην αγορά Αθηναίοι και μη Αθηναίοι συγχρωτίζονταν, είναι εύλογο να υποδέσει κανείς ότι το εν λόγω δικαίωμα φαίνεται ότι άρχισε να προστατεύεται ήδη από τα μέσα του τέταρτου αιώνα π.Χ. Παραμένει, βεβαίως, υποκείμενο σε επαλήθευση το εάν ένας μη Αθηναίος εμπορευόμενος μπορούσε να ζητήσει την εφαρμογή των παραπάνω διατάξεων με προσφυγή ενδεχομένως στον αρμόδιο άρχοντα.

Εγγύηση δικαιώματος ιδιοκτησίας

Αθηναίων Πολιτεία 56.2

Καὶ ὁ μὲν ἄρχων εὐθύς εἰσελθὼν πρῶτον μὲν κηρύττει, ὅσα τις εἶχεν πρὶν αὐτὸν εἰσελθεῖν εἰς τὴν ἀρχὴν, ταῦτ' ἔχειν καὶ κρατεῖν μέχρι ἀρχῆς τέλους.³⁴

Ο επώνυμος άρχοντας με την ανάληψη των καθηκόντων του στην αρχή του αθηναϊκού έτους (Ιούλιος), υποσχόταν ότι όσα κάποιος Αθηναίος είχε και κατείχε πριν την ανάληψη της αρχής, θα συνεχίσει να απολαμβάνει μέχρι το τέλος της θητείας του. Τα απαρέμφατα «ἔχειν καὶ κρατεῖν» χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν τα περιουσιακά δικαιώματα. Επομένως, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι η επίσημη υπόσχεση του νεοεκλεγέντος άρχοντα, ισοδυναμεί με την εγγύηση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας.

Κοινωνικά δικαιώματα

Αθηναίων Πολιτεία 49.4

Δοκιμάζει δὲ καὶ τοὺς ἀδυνάτους ἢ βουλὴ. νόμος γάρ ἐστιν, ὃς κελεύει τοὺς ἐντὸς τριῶν μνῶν κεκτημένους καὶ τὸ σῶμα πεπηρωμένους, ὥστε μὴ δύνασθαι μηδὲν ἔργον ἐργάζεσθαι, δοκιμάζειν μὲν τὴν βουλὴν, διδόναι δὲ δημοσίᾳ τροφὴν δύο ὀβολοὺς ἑκάστῳ τῆς ἡμέρας. καὶ ταμίας ἐστὶν αὐτοῖς κληρωτός.³⁵

Η διάταξη αυτή, η οποία ισχύει μόνο για τους πολίτες, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως πρόδρομος κάποιων σύγχρονων κοινωνικών δικαιωμάτων και ιδιαίτερα του δικαιώματος στην κοινωνική ασφάλιση και της προστασίας

34. Βλ. Rhodes (1981: 622) και Mossé (1983).

35. Βλ. Rhodes (1981: 570-571). Βλ. και Λυσίας 24 (Περὶ ἀδυνάτου) passim, Αισχίνης 1 (Κατὰ Τιμάρχου) 103-104.

των ατόμων με ειδικές ανάγκες. Η διατύπωση του αντίστοιχου άρθρου της Ευρωπαϊκής Συνθήκης (II 86) απηχεί παρόμοια αντίληψη για την προστασία ατόμων με ειδικές ανάγκες «Η Ένωση αναγνωρίζει και σέβεται το δικαίωμα των ατόμων με αναπηρίες να επωφελούνται μέτρων που θα τους εξασφαλίζουν την αυτονομία, την κοινωνική και επαγγελματική ένταξη και τη συμμετοχή στον κοινοτικό βίο».

Αθηναίων Πολιτεία 56.7

(Καὶ ὁ μὲν ἄρχων) ἐπιμελεῖται δὲ καὶ τῶν ὀρφανῶν καὶ τῶν ἐπικλήρων, καὶ τῶν γυναικῶν ὅσαι ἂν τελευτήσαντος τοῦ ἀνδρὸς σκήπτωνται κύειν. καὶ κύριός ἐστι τοῖς ἀδικοῦσιν ἐπιβάλλειν ἢ εἰσάγειν εἰς τὸ δικαστήριον. Μισθοῖ δὲ καὶ τοὺς οἴκους τῶν ὀρφανῶν καὶ τῶν ἐπικλήρων, ἕως ἄν τις τετταρακαίδεκέτις γένηται, καὶ τὰ ἀποτιμήματα λαμβάνει, καὶ τοὺς ἐπιτρόπους, ἐὰν μὴ διδῶσι τοῖς παισὶ τὸν σῖτον, οὗτος εἰσπράττει.³⁶

Στο χώρο των κοινωνικών δικαιωμάτων, η *Αθηναίων Πολιτεία* διασώζει ρυθμίσεις που αφορούν την προστασία των ορφανών παιδιών και της περιουσίας τους αλλά και των γυναικών που εγκυμονούν. Βεβαίως, θα μπορούσε να αντιτείνει κάποιος ότι η φροντίδα αυτή έχει ως πρωταρχικό σκοπό τη διασφάλιση της περιουσίας τους και όχι την προσωπική τους κατάσταση. Σε αυτή την περίπτωση η διαφοροποίηση ως προς τον σκοπό από τα σύγχρονα κοινωνικά δικαιώματα είναι εμφανής, αλλά το αποτέλεσμα είναι το ίδιο.

Η παράθεση των παραπάνω χωρίων και παραγράφων δεν αρκεί για να δεμελιώσει την άποψη ότι στην κλασική Αθήνα υπήρχαν δεμελιώδη δικαιώματα. Αυτό, όμως, που προκύπτει από την έρευνα στην *Αθηναίων Πολιτεία* είναι α) ότι το μεγαλύτερο μέρος των δεμελιωδών δικαιωμάτων ήταν προορισμένο για τον ανδρικό ενήλικο πληθυσμό, με εξαίρεση τις γυναίκες και τους ανήλικους, όταν ήταν φορείς περιουσιακών στοιχείων, και β) ότι στην κλασική Αθήνα υπήρχε ένα πεδίο όπου κάποια προπλάσματα δεμελιωδών δικαιωμάτων εξασφαλιζόταν. Ένας τέτοιος χώρος ήταν το πεδίο της αγοράς και του εμπορίου, όπου οι εμπορευόμενοι αλλά και οι καταναλωτές, είτε Αθηναίοι, είτε μέτοικοι, είτε παρεπιδημούντες ξένοι εθεωρείτο ότι είχαν κάποια βασικά δικαιώματα, όπως την προστασία τους από την κερδοσκοπία, τη νοθεία και την απάτη.

36. Βλ. Rhodes (1981: 633-636) και για την αντιμετώπιση της εγκύου γυναίκας, Adam, S. (1984) «L'avortement dans l'antiquité grecque» στον τόμο *Μνήμη Πετροπούλου Ι*, 138-153, Αθήνα.

Βιβλιογραφία

Αδάμ, Σ. (2004) *Έλεγχος και λογοδοσία των αρχών στην Αθηναϊκή δημοκρατία*, Αθήνα-Κομοτηνή.

Bauman, R. A. (2000) *Human rights in ancient Rome*, London.

Βλάχος, Γ. Κ. (1991) «Η διακήρυξη των δικαιωμάτων, η γαλλική επανάσταση και η δημοκρατία των Αθηναίων» στον τόμο *Από τον Μακιαβέλλη ως σήμερα. Σελίδες ιστορίας του ευρωπαϊκού πολιτικού στοχασμού*, 149-167, Αθήνα-Κομοτηνή.

Burnyeat, M. F. (1994) "Did the ancient Greeks have the concept of human rights?" *Hyperboreus* 1, 19-28.

Carter, D. M. (2004) "Citizen attribute, negative right: A conceptual difference between ancient and modern ideas of freedom of speech" στον τόμο των Sluiter, I. & R. M. Rosen (eds) *Free speech in classical antiquity*, 197-220, Leiden. (Mnemosyne Suppl. 254)

Δαγτόγλου, Π. Δ. (1991) *Συνταγματικό δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα Α'*, Αθήνα-Κομοτηνή.

Dragona-Monachou, M. (1992) "Greek philosophy and human rights" στον τόμο *2500 χρόνια δημοκρατίας*, 113-117, Αθήνα.

Fabre, P. (1998) «Droits de l'homme et respect de la dignité humaine en Grèce antique» στον τόμο του Jones, H. (ed) *Le monde antique et les droits de l'homme* (Actes de la 50e session de la Société Internationale Fernand de Visscher pour l' Histoire des Droits de l' Antiquité, Bruxelles, 16-19 septembre 1996), 155-168, Bruxelles.

Gaudemet, J. (1998) «Le monde antique et les droits de l'homme. Quelques observations» στον τόμο του Jones, H. (ed) *Le monde antique et les droits de l'homme* (Actes de la 50e session de la Société Internationale Fernand de Visscher pour l' Histoire des Droits de l' Antiquité, Bruxelles, 16-19 septembre 1996), 175-183, Bruxelles.

Gillespie, A. (1999) "Ideas of human rights in antiquity" *Netherlands Quarterly of Human Rights* 17 (3), 233-258.

Haarscher, G. (1998) «Le monde antique et les droits de l' homme» στον τόμο του Jones, H. (ed) *Le monde antique et les droits de l'homme* (Actes de la 50e session de la Société Internationale Fernand de Visscher pour l' Histoire des Droits de l' Antiquité, Bruxelles, 16-19 septembre 1996), 197-208, Bruxelles.

Hansen, M.H. (1989) *Was Athens a democracy? Popular rule, liberty and equality in ancient and modern political thought*, Copenhagen.

Hansen, M. H. (1991) *The Athenian democracy in the age of Demosthenes. Structure, principles, and ideology*, London.

Hansen, M. H. (1996) "The ancient Athenian and the modern liberal

view of liberty as a democratic ideal” στον τόμο των Ober, J. & Ch. Hedrick (eds) *Demokratia. A conversation on democracies, ancient and modern*, 91-104, Princeton. (= Robinson, E. W. (ed) (2004) *Ancient Greek democracy. Readings and sources*, 171-184, London)

Hedrick Jr., Ch. W. (1994) “The zero degree of society: Aristotle and Athenian citizen” στον τόμο των Euben, P. J. & J. R. Wallach (eds) *Athenian political thought and the reconstitution of American democracy*, 289-318, New York.

Κυριαζής-Γουβέλης, Δ. Α. (1966) «Θεμελιώδη δικαιώματα εις την αρχαίαν Ελλάδα (Σκέψεις)» στον *Τιμητικό τόμο υπέρ Ηλία Γ. Κυριακοπούλου*, τόμ. Α, 123-133, Θεσσαλονίκη. (ΕΕΣ ΝΟΕ 13)

Λεντάκης, Α. (1988) «Τα ανθρώπινα δικαιώματα στην αρχαία Αθήνα τον 5^ο και 4^ο αιώνα π.Χ.» *Αρχαιολογία* 28, 15-26.

Μάνεσης, Α. Ι. & Φ. Κ. Σπυρόπουλος (1995) «Το πολίτευμα της Αθηναϊκής δημοκρατίας» στον τόμο *Η Αθηναϊκή δημοκρατία. Μελέτες για το πολίτευμα και την ιδεολογία των Αθηναίων*, 49-77, Αθήνα.

Mélèze-Modrzejewski, J. (1987) “Droit de l’individu et justice lagide” *RHD* 65, 345-356.

Miller jr, F. D. (1995) *Nature, justice, and rights in Aristotle’s Politics*, Oxford.

Mossé, Cl. (1983) “La démocratie athénienne et la protection de la propriété” στον τόμο του P. Dimakis (ed.) *Symposion 1979. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte* (Agina, 3-7 September 1979), 261-272, Köln. (Akten der Gesellschaft für griechische und hellenistische Rechtsgeschichte 4).

Ober, J. (2000) “Quasi rights: Participatory citizenship and negative liberties” *Social Philosophy and Policy* 17, 27-61. (= *Athenian legacies. Essays on the politics of going together*, 92-127, Princeton 2005)

Rhodes, P. J. (1979) “The Graeco-Roman perspective” στον τόμο του Dowrick, F. E. (ed) *Human rights. Problems, perspectives and texts*, 62-77, Farnborough.

Tenekidis, G. (1970) «Esquisse d’une théorie des droits internationaux de l’homme dans la Grèce des cités» *Revue des droits de l’homme* 213, 195-244.

Tenekidis, G. (1988) «La cité d’Athènes et les droits de l’homme» στον τόμο των Matscher, F. & H. Petzold (eds) *Protecting human rights: The European dimension: Studies in honour of G. J. Wiarda*, 605-637, Köln. (= *Les relations internationales dans la Grèce antique*, 438-469, Athènes 1993).

Τσάτσος, Δ. Θ. (1988) *Συνταγματικό δίκαιο. Γ’ Θεμελιώδη δικαιώματα Ι. Γενικό μέρος*, Αθήνα-Κομοτηνή.

Tzitzis, St. (1991-92) «Le droit grec précurseur des droits de l'homme?» *Philosophia* 21-22, 468-478.

Vamvoukos, A. (1979) "Fundamental freedoms in Athens of the fifth century" *RIDA* 26, 89-124.

Vlachos, G. G. (1994) *L' idée d' homme libre dans la république des Athéniens. Le témoignage de Démosthène*, Athènes-Komotini.

Wallace, R .W. (1996) "Law, freedom, and the concept of citizens' rights in democratic Athens" στον τόμο των Ober, J. & Ch. Hedrick (eds) *Demokratia. A conversation on democracies, ancient and modern*, 105-119, Princeton.

SUMMARY

IL. ARNAOUTOGLU, *Fundamental rights in Athenaion Politeia?*

The publication of the Constitutional Treaty by the European Union in 2004 and the subsequent discussions and referendums have rekindled interest in fundamental rights. While experts on public and constitutional law as well as philosophers have the lion's share in the discussions, legal historians are more circumspect. Despite efforts to project the existence of human rights in Greco-Roman antiquity and especially in the cradle of western civilisation, classical Athens, it is commonly agreed that human (or civic or fundamental) rights were conceived of and developed in the 18th century western Europe and the nascent U.S.A.

In this paper I examine the only surviving handbook on the constitutional history of classical Athens, Aristotle's *Athenaion Politeia*, in order to pinpoint any references to claims of individuals against the *polis* administrative apparatus or rules pertaining to what modern theorists call fundamental rights. *Athenaion Politeia* contains several references to a distinct category of rights which guarantee access to justice, the right to a fair trial, a right on personal liberty, the restrictive nature of citizenship, protection of property, protection of the consumer and the environment and protection of the least privileged members of the society (elderly, orphans, pregnant women).

However, it would be misleading to identify such rights with their modern equivalent, since the historical context of such claims in 5th and 4th century Athens was completely different. The rationale for the protection afforded to orphans and pregnant women, for example, was not the recognition of the vulnerability of these individuals but their association with property rights. Most of these rights or claims are destined and enjoyed by citizens and naturalized aliens. The only area in which there is a close affinity between modern rights and classical Athenian claims is the right to be protected from fraudulent practices in the market place, which sounds very much like the modern "consumer rights".